

माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने इंद्र सहानी विरुद्ध भारत सरकार या खटल्यामध्ये दिलेल्या निकालाचा सारांश :

१. मंडल आयोगाचा अहवाल आल्यानंतर व इंद्र सहानी विरुद्ध भारत सरकार या खटल्याचा सर्वोच्च न्यायालयाने दिल्यानंतर केंद्रीय स्तरावर व प्रत्येक राज्यस्तरावर इतर मागासवर्ग (ओ.बी.सी.) अस्तित्वात आल्या आहेत. प्रत्येक राज्यात विमुक्त जमाती व भटक्या जमातींच्या याद्या आहेत. ज्या राज्यात अशा जमाती अनुसूचित जातींच्या यादीत समाविष्ट नाहीत, त्या राज्यात या जमाती इतर मागासवर्गीयांच्या यादीत समाविष्ट आहेत. विमुक्त जमाती व भटक्या जमाती या इतर मागासवर्गीयामधील अधिक दुबळ्या व अधिक गरीब जाती आहेत. त्यामुळे त्यांना अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीपेक्षा अधिक संरक्षणाची आवश्यकता आहे. याबाबतीत मा. सर्वोच्च न्यायालयाने इंद्र सहानी विरुद्ध भारत सरकार या खटल्यामध्ये निकाल देताना भारत सरकार व राज्य सरकारांना असे स्पष्ट आदेश दिले आहेत की, इतर मागासवर्गीयांमध्ये उपवर्गीकरण करणे आवश्यक आहे, की ज्यायोगे त्यांच्यासाठीच्या २७ टक्के आरक्षणातून त्यांच्यातील अधिक गरीब व अधिक दुबळ्या वर्गांना वेगळे आरक्षण देता येईल.

मागासवर्गीयांच्या वर्गीकरणाबाबत मा. सर्वोच्च न्यायालयाने उपरोक्त निकालात असे स्पष्टपणे म्हटले आहे की, इतर मागासवर्गीयांमध्ये असलेल्या अनेक जाती, जमाती व गट सामाजिक, आर्थिक व राजकीय विकासाच्या बाबतीत एकात समान पातळीवर नाहीत. त्यांच्यामध्ये याबाबत फार मोठे फरक आहेत. याबाबतचा निकालातील परिच्छेद असा :

१२(अ) : आमचे मत असे आहे की, राज्यांना मागासवर्गीय वर्गाचे मागासवर्गीय व अधिक मागासवर्गीय हे असे उप वर्गीकरण करण्यात कोणताच घटनात्मक किंवा कायदेशीर अडथळा नाही असे आमचे मत आहे. असे केलेच पाहिजे असे नाही. असे केलेच पाहिजे असे आमचे मत नाही. जर एखाद्या राज्याने असे वर्गीकरण केले तर अवैध होईल का? आमच्या मते ते अवैध होणार नाही. मंडल आयोगाने कोणता निकष लावला आहे तो आपण ध्यानात घेऊ. इया जातीला, गटाला किंवा वर्गाला अकरा किंवा त्यापेक्षा जास्त गुण मिळाले आहेत त्यांना मागासलेली जात/वर्ग समजले जाईल. हजारो जाती, गट, वर्ग यांना समान गुण मिळालेले नाहीत. असे अनेक जाती, गट, वर्ग असे आहेत की त्यांना २० ते २२ गुण मिळाले आहेत व असेही आहेत की ज्यांना ११ ते १३ गुण मिळाले आहेत. या दोन जाती/गट/वर्ग यामध्ये फरक नाही. उदाहरणार्थ व्यावसायिक गट घ्या. सोनार व वड्हे (दगड फोडण्याचा पारंपारिक

व्यवसाय करणारे आंध्रप्रदेशमधील व्यावसायिक. हे दोन्ही इतर मागासवर्गीयांत समाविष्ट आहेत. सोनार वड्हेपेक्षा खूपच पुढारलेले प्रगत (कमी मागासलेले) आहेत, हे सत्य कोणी नाकारु शक्त नाही. जर दोघांना एकाच गटात समाविष्ट केले व त्या गटाला आरक्षण दिले तर सोनारच सर्व आरक्षण लाटतील व वड्हेना काहीच उरणार नाही. अशा स्थितीमध्ये मागासलेल्या वर्गामध्ये अधिक मागासलेल्या वर्गाना त्यांच्यासाठी असेलेल आरक्षण (फायदे) मिळाले यासाठी इतर मागासवर्गीयांत आरक्षण करणे आवश्यक असा विचार एखादे राज्य करू शकेल. यासाठी सीमारेषा कोठे काढायची व उपवर्गीकरण कसे करायचे ही बाब आयोग व राज्ये यांनी ठरवायची आहे, व जोपर्यंत ते योग्य तळेने केले जात आहे, तोपर्यंत न्यायालये त्यात हस्तक्षेप करणार नाहीत. या बाबतीत आंध्रप्रदेशचे उदाहरण देता येईल. त्यांनी मागासवर्गीयांचे विभाजन चार उपगटात केले आहे. गट अ-अमूलवासी जमाती (ऑबओरिजिनल), विमुक्त जमाती, भटक्या व अर्धभटक्या जमाती. गट ब- यात व्यावसायिक येतात. जसे टॅपर्स (ताडी /दाळ गाळणारे), विणकर, सुतार, लोहार, सोनार, कामसलिन इत्यादी. गट क- ज्या अनुसूचित जातीतील लोकांनी ख्रिश्चन धर्म स्वीकारला आहे असे लोक व त्यांचे वंशज. गट ड- गट अ, ब, क यामध्ये समाविष्ट न झालेले सर्व वर्ग / जमाती / गट. मागासलेल्या वर्गासाठीचे २५ टक्के आरक्षण उपरोक्त उपवर्गात त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात विभागलेले आहे. बलराम (१९७२(३)एस.सी.आर. २४७ अॱट २८६) (ए.आय.आर.१९७२ एस.सी.१३७५) जे हे अशासाठी नमूद केले आहे की, मागासलेल्या वर्गातीही उचित पद्धतीने उपवर्गीकरण केले जाऊ शकते.

या प्रश्नाकडे पहाण्याचा दुसरा एक दृष्टीकोन आहे. घटनेच्या कलम १६(४) यामध्ये फक्त “नागरिकांचा मागासलेला वर्ग” एवढाच उल्लेख आहे. त्यामध्ये अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती असा कलम १५(४) प्रमाणे उल्लेख नाही. तरीपण अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती या “नागरिकांचा मागासलेला वर्ग” यामध्ये समाविष्ट आहेत व त्यांच्यासाठी वेगळ्या आरक्षणाची तरतूद केली आहे. आपल्या देशात ते सर्वमान्य झाले आहे. ते कोणत्या तर्कशास्त्रात बसते? ते असे की, जर अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व इतर मागासवर्गीयांना एकाच गटात समाविष्ट केले तर या सर्वासाठीचे पदे फक्त इतर मागासवर्गीय लाटतील व अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती तशाच कोरड्या रहातील. याच तर्कशास्त्रानुसार इतर मागासवर्गीयांचे मागासवर्गीय व अधिक मागासवर्गीय असे

उपर्गीकरण करता येईल. हे असे झालेच पाहिजे असे आम्ही म्हणत नाही. आम्ही एवढेच म्हणतो की, जर राज्यांनी तसे केले तर ते कायद्याला अमान्य असणार नाही.

वरील बाबी लक्षात घेता, केंद्र सरकार व राज्य सरकारांनी विमुक्त जमाती व भटकया जमातींचे इतर मागासवर्गीयांच्या गठामध्ये उपर्गीकरण करावे व त्यांना त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात ७ टक्के आरक्षण द्यावे.

२. मा. न्यायालयाने जे आदेश दिले आहेत, त्याची शिफारस मंडल आयोगाने यापूर्वीच केली आहे. ही शिफारस श्री. एल.आर. नायक, मंडल आयोगाचे सदस्य व भूतपूर्व संसद सदस्य यांच्या मतभेद दर्शवणाऱ्या टिप्पणीद्वारा केली आहे. श्री. नायक यांनी प्रत्येक राज्याचा अधिक मागासवर्गीयांची एक यादी केली आहे. श्री. नायक यांनी आपल्या टिप्पणीमध्ये दोन गट सूचित केले आहेत.

१. “मध्यस्तरीय मागासलेले गट” व “वंचित मागासलेले गट”. त्यांनी असे सूचित केले की, “वंचित मागासलेल्या गटांना” अधिक सुरक्षा, वेगळा वाटा (कोटा) व प्राधान्य द्यावे, ज्यायोगे इतर मागासवर्गीयातील अधिक प्रगत गटाद्वारे त्यांचे शोषण होणार नाही. त्यांनी आपल्या मतभेद दर्शक टिप्पणीमध्ये म्हटले आहे –

“मोठा मासा छोट्या माशाला गिळतो” ही म्हण भारताच्या जाती व्यवस्थेला लागू पडते. त्यामुळे सुरक्षिततेचे सर्व उपाय व त्यांचे लाभ समाजाच्या सर्व विभागांना समान व विवेकपूर्ण पद्धतीने विभागले गेले पाहिजेत याची सर्वतोपरी काळजी घेतली गेली पाहिजे. असमानांमध्ये स्पर्धा ठाळणे व समानांमध्ये स्पर्धा घडवून आणणे या दोन मार्गांनी हे साध्य होऊ शकते. म्हणून मी असे प्रस्तावित करतो की सामायिक यादीचे अ आणि ब असे दोन भाग करावेत.

“अ” यादीमध्ये “दबलेले वंचित वर्ग” समाविष्ट असतील, तर “ब” मध्ये “मागास जमातीतील मध्यस्तरीय जमाती” असतील. राज्य व केंद्रशासीत प्रदेशांच्या संदर्भात दबलेल्या वंचित वर्गांची यादी सूचीमध्ये दिलेली आहे.

भारतीय लोकसंख्येची जात व धर्म यानुसार टक्केवारी मुख्य अहवालात नमूद केली आहे. अहिंद्र जमातीसहित अन्य मागासलेल्या जातींची टक्केवारी ५२ आहे. हिंदू मागासलेल्या जाती / गटांची टक्केवारी ८.४० आहे. आन्य मागासलेल्या जातींची वर्गवारी दबलेले वंचित वर्ग व मागासलेल्या जातीतील मध्यस्तरीय जमाती या तत्वावर वर्गीकरण केल्यास त्यांची होणारी टक्केवारी सूचीमध्ये दिलेली आहे.

यावरुन असे दिसून येईल की, दबलेल्या वर्गाची लोकसंख्या २५.५६ टक्के आहे व मागासलेल्या मध्यस्तरीय जातींची लोकसंख्या २६.४४ टक्के आहे, म्हणजेच ते जवळ जवळ सारखे आहेत.

बन्याच चर्चेनंतर आयोगाने भारत सरकारच्या केंद्र सरकारच्या सर्व सेवांमध्ये २७ टक्कयांपर्यंत आरक्षणाची शिफारस केली आहे. मी याच्याशी पूर्णपणे सहमत आहे. आयोगाने अशीही शिफारस केली आहे की, केंद्र सरकार तसेच राज्य सरकार यांनी चालवलेल्या वैज्ञानिक, तांत्रिक व व्यावसायिक संस्थांमध्ये सुद्धा २७ टक्के आरक्षण असावे.

माननीय सर्वोच्च न्यायालयने इंद्र सहानी बनाम भारत सरकार इस मामले में दिए हुए फैसले का सारांश :

१. मंडल आयोग का प्रतिवेदन और इंद्र सहानी बनाम भारत सरकार इस मामले में सर्वोच्च न्यायालयने दिए हुए फैसले के बाद भारतने केंद्र स्तरपर और राज्योंमें अन्य पिछडे वर्ग अस्तित्व में आये है। हर एक राज्य में विमुक्त जाती और घुमंतू जातीओंकी सूची है। जिस राज्य के सूची में अनुसूचित जाती और अनुसूचित जनजातीयों के सूची में इनकी जाती का नाम नहीं है, उन राज्योंके अन्य पिछडे वर्ग की सूची में इनके जाती का नाम होता है। यह विमुक्त जनजातीयों और घुमंतू जनजातीया अन्य पिछडे वर्गोंमें से अधिक दुर्बल और अधिक गरीब जनजातीयाँ होती है। इसलिए इन्हे अनुसूचित जातीयाँ और अनुसूचित जनजातीयों के तुलनामें अधिक सुरक्षा की आवश्यकता होती है। इसके बारे में मा. उच्च न्यायालयने इंद्र सहानी मामले में केंद्र सरकार और राज्य सरकारों को स्पष्ट निर्देश दिए है की, अन्य पिछडे वर्गोंमें भी उप वर्गीकरण होना चाहिए, जिसके जरीए उनमें से गरीब और दुर्बल वर्गोंको अन्य पिछडे वर्गोंके लिए जो २७ प्रतिशत आरक्षण रखा है, उसमें से अलग हिस्सा (कोटा) दिया जा सकता है।

पिछडे वर्गोंके उप वर्गीकरण के बारे में इंद्र सहानी बनाम भारत सरकार के मामले में मा. सर्वोच्च न्यायालयने केंद्र और राज्य सरकारों को स्पष्ट रूपसे यह सूचित किया है कि, पिछडे वर्गोंमें जो जातीयाँ/जनजातीयाँ/गुट शामिल है, वे आर्थिक, सामाजिक और राजनैतिक दृष्टिसे समान स्तरपर नहीं है। अलग अलग जनजातीयाँ/जातीयाँ/गुट आदीमें इसके बारे में बड़े भेदभाव है। मा. सर्वोच्च न्यायालय के इस फैसले का संदर्भित परिच्छेद इस प्रकार है :

१२(अ) : यदि राज्य सरकार अन्य पिछडे वर्गोंका पिछडे वर्ग और ज्यादा पिछडे वर्ग ऐसा उपवर्गीकरण करना चाहे तो उसमें घटनात्मक या कानूनी आक्षेप नहीं है, ऐसी हमारी राय है। हम नहीं कहते है की ऐसा करनाही चाहिए। हम यह सोचते है कि, यदि राज्य ऐसा उपवर्गीकरण करें तो क्या वह अवैध होगा ? हमें लगता है कि अवैध नहीं होगा। मंडल आयोगने कौनसा निकष अपनाया है, यह देखते है। जिन जाती/जनजाती/गुट को ११ या उससे जादा गुण प्राप्त होते है, वह पिछडा हुआ वर्ग माना जाता है। हजारो जाती/जनजाती/गुट ने ११ या उससे जादा गुण प्राप्त किए है और सभीको एक जैसे गुण नहीं मिले है। कुछ जाती/जनजाती/गुट को २० से २२ गुण प्राप्त हुए है, कुछ ऐसे है जिन्हे ११ से १३ गुण मिले है। इन दोनों में कुछ फर्क नहीं है। उदाहरण के तौर पर दो व्यावसायिक गुट लोगे। सुनार और वड्डे

(पथ्थर फोडने का काम करनेवाली आंध्रप्रदेश की एक जाती) दोनों पिछडे वर्ग में समाविष्ट है। सुनार लोग वहे से बहुत प्रगत है (कम पिछडे हुए वर्ग है) यदि दोनों को एकसाथ लिया जाए और उन्हें आरक्षण दिया जाए तो सब आरक्षित पद सुनार ले जाएँगे और वहे को कुछ भी नहीं मिलेगा। ऐसी स्थिती में राज्य सरकार पिछडे वर्गोंमें भी उपवर्गीकरण कर सकता है, जिसकी वजह से पिछडे वर्गोंमें से अधिक पिछडे लोगों को उनके लिए रखे आरक्षण का लाभ मिले। इसकी सीमारेषा कौनसी हो और उपवर्गीकरण किस तरह से हो यह बात आयोग और राज्य सरकारोंपर निर्भर है। जब तक यह उचित तरह से किया जा रहा है, तब तक व्यायालय उसमें दखल अंदाजी नहीं करेंगे। इस बारे में आंध्रप्रदेश में किए गए उपवर्गीकरण देखते है। वहाँ पिछडे हुए वर्ग चार गुटों में बाँटे गए है। गुट “अ” में अमूलवासी जातीयाँ (ऑबओरिजिनल), विमुक्त जातीयाँ, घुमंतू और अर्धघुमंतू जातीयाँ इत्यादी शामिल है। गुट “ब” में व्यावसायिक जैसे टॅपर्स (पेडसे शराब निकालनेवाले), बुनाई करनेवाले, सुतार, लोहार, सुनार, कमसलिन इत्यादी शामिल है। गुट “क” में इसाई धर्म स्वीकारनेवाले अनुसूचित जातीयाँ अनुसूचित जनजातीयाँ के सदस्य और उनके वंशज शामिल है। गुट “ड” में वो सब पिछडे हुए जाती/जनजाती/गुट शामिल है जो अ, ब, क गुट में शामिल नहीं है। इन सब गुटों को जन संघ्या के आधारपर उनके लिए आरक्षण बाँटा गया है। यह उपवर्गीकरण बलराम मामले में उचित ठहराया गया था (१९७२(३) एस.सी.आर. २४७ और २८६) ए.आय.आर. १९७२ एस.सी.१३७५) इससे यह साबित होता है कि पिछडे वर्गोंमें भी उचित आधार उपवर्गीकरण हो सकता है।

यह मामला और दृष्टिकोन से देखा जा सकता है। संविधान के धारा(४) में सिर्फ एक वर्ग पहचाना गया है नागरिक पिछडा वर्ग। उसमें अनुसूचित जाती और अनुसूचित जनजातीयों का उल्लेख नहीं है। किन्तु धारा १५(४) में उल्लेख है। किन्तु नागरिकों का पिछडा वर्गमें अनुसूचित जाती और अनुसूचित जनजातीया शामिल है, इसमें कोई शक नहीं है और उनके लिए आरक्षण दिया है। हमारे देश में यह स्वीकृत है। इसमें कौनसा तर्क है? वह यह है कि, यदि अनुसूचित जाती, अनुसूचित जनजाती और अन्य पिछडे वर्ग लिए जाएँगे और अनुसूचित जाती और अनुसूचित जनजातीयों को कुछ भी नहीं मिलेगा। इसी तर्क से अन्य पिछडे वर्गोंका उपवर्गीकरण किया जा सकता है। हम यह नहीं कहते है कि यह करनाही चाहिए। हम यह कहते है कि राज्य यदि यह करें तो उसके लिए कोई कानूनी आक्षेप नहीं है।

२. माननीय व्यायालयने जो निर्देश दिए हैं, वहीं सुझाव मंडल आयोगने दिए हैं, चुँकी वे श्री. एल.आर. नायक, सदस्य मंडल आयोग और भूतपूर्व सांसद इनके असहमती टिप्पणी द्वारा। उन्होंने हर राज्य की अधिक पिछडे वर्गोंकी सूची तैयार की है।

१. अपने टिप्पणीमें उन्होंने अन्य पिछडे वर्गोंका दो गुटों में उपवर्गीकरण किया है “पिछडे वर्गोंका मध्यस्तर वर्ग” और “वंचित पिछड़ा वर्ग”। उन्होंने ऐसा सूचित किया है कि वंचित पिछडे वर्ग को सुरक्षा, प्राधान्य और आरक्षण का अलग हिस्सा दिया जाए जिसकी वजहसे अन्य पिछडे वर्गों में से प्रगत वर्ग उनका शोषण नहीं कर सकेंगे। अपने टिप्पणीमें श्री. नायक ने लिखा है :

“बड़ी मछली छोटी मछली को खा जाती है”, यह कहावत भारतीय समाज के जाती व्यवस्था को प्रयोक्त है। इसलिए सुरक्षा के सब तरीके और उसके लाभ समाज के सब लोगों को समान तरीकेसे और विवेकपूर्ण पद्धतिसे बाँटना चाहिए। इसलिए असमान गुटोंमें प्रतियोगिता टाँलना और समान गुटोंमें प्रतियोगिता को प्रोत्साहन देना इन दो तरीकोंसे यह किया जा सकता है। इसलिए मैं यह सुझाव देता हूँ कि सामायिक सूची दो भागोंमें बाँटी जाए। “अ” विभाग में दबे हुए पिछडे वर्ग जातीयाँ समाविष्ट होंगे और “ब” विभागमें पिछडे हुए जातीयों की मध्यस्तरीय जातीयाँ समाविष्ट होंगी। राज्यों और केंद्रशासित प्रदेशोंमें जो दबे हुए पिछडे वर्ग की जातीयाँ हैं, उनकी तालिका सूची में दी है।

इस प्रतिवेदन के मुख्य खंड में भारत की जनता का जाती और धर्म के अनुसार प्रतिशत संख्या दर्शायी गयी है। हिंदू जातीयों को संमिलित करके पिछडे वर्ग की संख्या ५२ प्रतिशत है। हिंदू जातीयों में से पिछडे वर्ग की संख्या ४३.७० प्रतिशत है। यदि अन्य पिछडे हुए वर्गोंका उपवर्गीकरण दबे हुए दलित वर्ग और पिछडे हुए वर्गोंमें से मध्यस्तरीय जातीयाँ इसमें किया गया तो उनका प्रतिशत कितना होगा यह सूची में दिया है।

इससे यह दिखाई देता है की दबे हुए वंचित वर्गों की जनसंख्या २५.५६ प्रतिशत है और पिछडे हुए वर्गोंमें जो मध्यस्तरीय जातीयाँ हैं, उनकी जनसंख्या २६.४४ प्रतिशत है। इसका अर्थ यह है कि दोनों समसमान है।

बहुत बहस के बाद आयोग ने केंद्र सरकारको सब सेवामें २७ प्रतिशत आरक्षण की सिफारिस की है। मैं इससे पुरी तरह सहमत हूँ। आयोगने ऐसी भी सिफारिस की है कि, केंद्र सरकार तथा राज्य

सरकारने चलाई हुई वैज्ञानिक, तांत्रिक और व्यावसायिक संस्थाओंमें भी २७ प्रतिशत आरक्षण किया जाए।